

Fangen, Katrine (2012) «Mellom konspirasjonsteori og galskap»

kapittel 8 i: Svein Østerud (red.) (2012), *22. juli: Forstå, forklare, forebygge*. Oslo: Abstrakt forlag

Kapittel 7

Mellom konspirasjonsteori og galskap

Katrine Fangen

De tragiske hendelsene 22. juli har ført til en viktig debatt om grenseoppgangen mellom ekstremisme og galskap. Utførte Brevik terrorhandlingene fordi han var psykotisk, slik den første sakkyndigkommissjonen mente, eller utførte han dem som et resultat av sin tilslutning til høyreekstrem ideologi? Jeg mener det blir for enkelt med en enten/eller-tilnærming til dette spørsmålet. Ikke bare terrorhandlingene, men også tilslutning til ulike hatideologier generelt, må forklares som resultat av en samvirkning av en rekke faktorer. Den enkeltes bakgrunn og oppvekst, samspill med venner og familie, traumatiske enkeltepisoder, samt generelle påvirkninger som historiske hendelser og det politiske klimaet i vår tid er alle faktorer som må med for fullt ut å forstå denne og lignende handlinger. Fokuserer vi kun på ett sett av forklaringer, som for eksempel en psykiatrisk diagnose eller en høyreekstrem ideologi, vil man ofte komme til kort. Andre med samme diagnose utfører ikke tilsvarende handlinger, og andre som slutter seg til samme ideologi gjør det heller ikke.

I dette kapitlet skal jeg argumentere for betydningen av et mellomstandpunkt mellom ensidig politisk/ideologiske forklaringer og ensidig psykopatologiske forklaringer. I den første delen av kapitlet tar jeg for meg mer utbredte høyrepopulistiske og nyrasistiske standpunkter, for så å gå over til høyreekstremistiske konspirasjonsteorier (jfr. Hverven, s. 40, Østerud, s. 127, Jegerstedt, s. 153, Nilsen, s. 207f.). Deretter diskuterer jeg ulike psykologiske forklaringer på vold og ekstremisme, for så å avslutte med en diskusjon om det viktige samspillet mellom person og miljø som forklaring på terrorisme og høyreekstrem tilslutning.

Politisk motstand mot islam og innvandring vs. rasisme

Felles for høyrepopulistiske partier og organisasjoner er at de bygger på en forestilling om at eliten i samfunnet (politikere, journalister, akademikere osv.) ukritisk støtter en multikulturalistisk politikk, og at dette truer samholdet og de nasjonale verdier (jfr. Nilsen, s. 202). Den nasjonale enheten trues også av tilstedeværelsen av fremmede kulturer som ikke lar seg forene med den nasjonale eller vestlige kultur (jf. Simonsen og Granås Kjøstvedt 2009: 9). Denne grunnholdningen er betegnende også for høyreekstremister. Men høyreekstremismen går lenger ved at den favner ulike hatideologier og forsvare bruk av vold eller andre ikke-demokratiske midler. Dette står i motsetning til høyrepopulistiske partier som søker valgoppslutning og politisk innflytelse ved å forsvare liberale verdier som ytringsfrihet, sekularisering (blant annet gjennom å skille kirke og stat) og kjønnslikhet. Disse vestlige verdiene settes opp mot den antatte trusselen som «islamisering» av vestlig kultur innebærer (Akkerman og Hagelund 2006: 200).

Det er åpenbart at det å se islamsk innvandring som en trussel er relativt utbredt i dagens Europa. Etter terrorangrepene i USA 11. september 2001 har antiislamismen vokst seg sterkere i hele den vestlige verden (Calhoun 2003). SSB foretar jevnlig undersøkelser av folks holdninger til innvandrere og innvandring, og de viser at det er en utbredt holdning (9 av 10) at innvandrere skal ha samme mulighet til arbeid som nordmenn, og 7 av 10 synes arbeidsinnvandring bidrar positivt. Imidlertid mener en av tre at innvandrere er en kilde til utrygghet, og 44 % at det bør bli færre flyktninger enn i dag (Blom 2011). Tilsvarende viser IMDis integreringsbarometer (2012) at fire av ti er skeptiske til muslimske innvandrere, og at 45 % slutter seg helt eller delvis til påstanden om at Norge ikke bør ta inn flere innvandrere.

Vi kan derfor si at det er en utbredt positiv holdning til innvandrere i befolkningen, spesielt arbeidsinnvandrere. Men når det gjelder innvandrere fra tredjeverdensland, som for en stor del er flyktninger, er holdningen mer negativ. Så det er ikke urimelig å si at den politiske motstanden mot innvandrere (asylsøkere, flyktninger og mer spesifikt muslimer) har høyreekstremister til felles med relativt store deler av befolkningen. Ser vi bort fra de mer ytterliggående konspirasjonsteoriene, er det derfor viktig

å påpeke likheter mellom de holdningene en del høyreekstremister forfekter, og de som finnes i signifikante deler av befolkningen.

Den politiske motstanden mot innvandring og islam *kan* ha en rasis-tisk undertone. Rasisme er en viktig bestanddel av høyreekstremisters tankegods – både blant høyreekstremistene på 1990-tallet og hos Brei-vik i dag. Rasismen er en ideologi som finnes i ulike grader av into-leranse – fra en mer uskyldig fremmedfrykt til grov rasisme (Fangen 1997: 36). Svært få slutter seg til rasismen i snever forstand, slik Ban-ton (1977: 156) definerer den som doktriner som sier at rase bestemmer kultur. Typisk for «rasemessige» definisjoner er at de viser til observer-bare mønstre i menneskers utseende, og de forutsetter at mennesker fra ulike kategorier er forskjellige av natur (Fangen 1997: 5).

Både høyrepopulisters og høyreekstremisters argumentasjon i Norge fra og med begynnelsen av 1990-tallet til i dag tilsvarer det som er blitt kalt nyrasisme snarere enn rasisme i snever forstand (jf. Fangen 1999: 26). Ifølge Martin Barker (1981) er nyrasisme en teori om men-neskelig natur. Nyrasismen var, ifølge Barker, ett element i den ideolo-giske revisjonen som det konservative partiet i England gjennomgikk på 1970-tallet. Ved å kamuflere det underliggende rasistiske i budska-pet klarte partiet å legitimere en negativ beskrivelse av innvandring, der hovedbudskapet var at innvandringen bidro til å ødelegge den britiske nasjon. Diskursen bygget på ideen om at enhver nasjon og ethvert etnisk samfunn er et særegent uttrykk for menneskers natur, og at disse ulike menneskenaturer ikke er overlegne eller underlegne, men forskjellige (Fangen 1997: 16). Nyrasister understreker følgelig at det er naturlig for mennesker å danne forskjellige lokalsamfunn og nasjoner, som er bevisst sin forskjellighet fra andre lokalsamfunn og andre nasjoner. Nasjonene anses ikke bedre eller dårligere enn hverandre. Imidlertid kan følelser av fiendskap oppstå hvis fremmede får tilgang, og dette vil føre til alvorlige konflikter (Fangen 1999: 26). Dette er grunnen nyra-sister gir for å være imot innvandring. Konsekvensene av en slik modifi-sert form for rasisme kan være alvorlige nok. Som Paul Gilroy (1987: 45) påpeker, spesifiserer teorien hvem som legitimt hører til det nasjonale fellesskap, samtidig som den gir grunner for segregering og fordøm-melse av dem som har en opprinnelse fra et annet sted.

En slik form for nyrasisme er en etablert del av høyrepopulismens tan-

kegods. Etableringen av islam som den nye verdensfienden, spesielt etter angrepene 11. september, har også gitt høyreekstreme organisasjoner vind i seilene nettopp fordi kjernen i deres argumentasjon støttes av store deler av opinionen. Det nye ekstreme høyre begrunner sin motstand mot islam ikke rasistisk ved at én rase er bedre enn en annen, men i form av kulturelle forskjeller og identitet. Det påstås at islam vil bidra til å undergrave Europas tradisjoner, kultur og røtter. Denne islamofobien er en av hovedårsakene til at vi i Europa de siste to tiårene har sett en sterk fremvekst av antiislamistisk tankegods. Dette gjelder ikke bare ekstreme grupper på ytterste høyrefløy, men også høyrepopulistiske partier, helt siden den økte oppslutningen til Front National (FN) ved det franske valget i 1983.

En annen medvirkende årsak til at høyrepopulistene har fått vind i seilene i nyere tid, er finanskrisen som rammet de fleste europeiske land fra og med 2008. Siden da har høyrepopulistiske partier gjort det sterkt i parlamentsvalg og kommet i regjeringsposisjon i koalisjonsregjeringer i Italia (med Lega Nord som var med i koalisjonen fra 2008 fram til regjeringsskiftet ved Berlusconi's avgang i 2011), Østerrike (med FPÖ), Romania og Sveits (med SVP). FPÖ i Østerrike kom inn i regjeringen i koalisjon med det katolske konservative partiet ÖVP i 2000. Men FPÖ ble splittet i to i 2005, da Haider stiftet Bündnis Zukunft Österreichs (Lorenz 2009: 247). Ved siste valg fikk partiet 25,8 % av stemmene (over 40 % av de unge stemte på dette partiet). I Nederland er Frihetspartiet det tredje største partiet etter at de fikk 17 % av stemmene ved sist valg og økte sin parlamentariske representasjon fra ni til 24 medlemmer, og det antisemittiske partiet Jobbik i Ungarn fikk nesten 17 % av stemmene i 2010. I Frankrike har Front National klart å komme seg etter tilbakeslaget i parlamentsvalget i 2007 (4,29 %), og oppnådde 15 % oppslutning ved det siste valget med Francois Le Pens datter Marie i spissen. Dansk folkeparti fikk 12 % av stemmene ved folketingsvalget i 2011 og 22 mandater i Folketinget, Lega Nord var det mest populære partiet nord i Italia i de siste regionale og kommunale valg, med 2,7 millioner stemmer. I Italia var det helt siden 1994 en allianse mellom Silvio Berlusconi's parti, det separatistiske Lega Nord og det postfascistiske Alleanza Nazionale (Ekern 2011: 201). Denne koalisjonen ble først brutt i 2011 med den nye meritokratiske regjeringen.

På tross av ulikhetene disse partiene imellom har de til felles at de

ser på muslimsk innvandring som en stor trussel. Det er den fattige og fremmede innvandreren de er imot, ikke nødvendigvis alle andre innvandrere. Muslimske flyktninger fremstilles som hovedfienden som tar jobbene fra landets innbyggere, de snylter på velferdsgoder, og de står for levesett som ikke er i tråd med landenes grunnlover. Slik sett fremstiller høyrepopulistene seg som de som forsvare de nasjonale borgernes opparbeidede rettigheter ved å beskytte dem mot fremmed invasjon.

Således ser vi at disse høyrepopulistiske partiene har lyktes med å fronte et budskap som ikke fremstår som åpenbart rasistisk og heller ikke som nynazistisk, slik mange av de høyreekstreme grupperingene på 1990-tallet var. De er derfor heller ikke blitt møtt med den samme innbitte motstanden som nynazistiske grupper ble møtt med (Fangen 2001a). Breiviks budskap har vokst frem i forlengelsen av dette klimaet, som i Norge er å finne i partier og grupperinger fra mer moderate FrP til utenomparlamentariske grupper som Human Rights Watch, Document.no til mer ekstreme grupper som Stopp Islamiseringen av Norge (SIAN), Vigrid og National Defense League (Berntzen 2011).

Høyreekstremistiske konspirasjonsteorier

Det som skiller høyreekstreme personer og organisasjoner fra de høyrepopulistiske partiene, er at de benytter en mer utpreget hatretorikk og at de forsvare bruk av ikkedemokratiske midler for å nå sine mål. Men det varierer hvorvidt høyreekstremister retter hatet mot innvandrere generelt, muslimer spesielt, eller mot jøder, som i nynazismen. Felles for de mer ytterliggående variantene av ekstremismen er imidlertid at det konstrueres konspirasjonsteorier om bestemte grupper mennesker. Mange av dem er i seg selv så outrerte at de for utenforstående kan fremstå som uttrykk for psykopatologi. Konspirasjonsteoriene forenkler verden og legitimerer og motiverer voldshandlinger.

Konspirasjonsteorien som Breivik sluttet seg til, er en teori om muslimers snarlige verdensherredømme (den såkalte EURABIA-teorien), som har i seg mange av elementene fra tidligere nazisme og nynazisme, bortsett fra at de forhatte «Andre» ikke lenger er jøder, men muslimer. EURABIA-teorien nærer opp under tanken om at muslimer snart vil overta makten i den vestlige verden. Dette skjer som resultat av bevisst arbeid

i internasjonale underjordiske nettverk. Euroarabisk dialog og Bologna-prosessen er noen av midlene som brukes for å etablere EURABIA, en ny diktatorisk supermakt der alle anstendige europeere vil bli forvist til å være slaver (Gardell 2011). Muslimers høye fødselsrater tolkes som demografisk krigføring og allerede bosatte muslimer som en femte kolonne (Døving 2010, Gardell 2011). (jfr. Nilsen, s. 206). Den muslimske påvirkningen medfører at vestlige verdier og institusjoner (kirken, kjernefamilien og monarkiet) står i fare, det samme gjelder individets frihet. Venstresiden fremstilles som naiv, især når det gjelder integrering av innvandrere. EURABIA-teorien hevder også at muslimers mest fremtredende identitet er den religiøse, og at den er iboende politisk og forårsaker et hat definert av deres Gud (Døving 2010). Breivik viderefører denne konspirasjonsteorien gjennom sine referanser til Fjordman og andre profilerte talsmenn for EURABIA-teorien, som Malaine Philips.

Allerede på midten av 1990-tallet florerte det antiislamske konspirasjonsteorier i enkelte høyreekstremistiske grupper som f.eks. de paramilitære gruppene Viking, Valkyria og Vigrud. Senere er slike teorier blitt forfektet av grupper som SIAN (Stopp Islamiseringen av Norge) og NDL (Norwegian Defence League). EURABIA-teorien representerer en holdning mer i tråd med segmenter av befolkningen enn de antisemitiske konspirasjonsteoriene (se nedenfor). De antiislamske høyreekstremistene hevder at muslimene vil ta over Norge, hvis de får lov til å bli værende her. De er overbevist om at muslimene til slutt vil tvinge sin kultur på norske borgere. En kvinnelig høyreekstremist fra 1990-tallets Valkyriagruppe uttrykte det slik: «Om tjue år vil alle kvinner måtte gå med slør» (se Fangen 1998: 210). En annen rådende oppfatning blant antiislamske høyreekstremister er at alle norske makthavere ukritisk støtter det flerkulturelle samfunn. Dette er også kjernen i Breiviks tankegang, idet han henviser til at Arbeiderpartiet spesielt, og journalister og akademikere mer generelt, ukritisk støtter multikulturalismen.

På 1990-tallet var antisemittisk konspirasjonsteori mer utbredt blant høyreekstremister, spesielt den såkalte ZOG-teorien, som i korthet sier at all verdens makt var lokalisert hos jødene og deres lakeier, dvs. den såkalte sionistiske okkupasjonsregjeringen. Denne maktelitens angivelige mål er å spre perversjon, grusomhet, og ødeleggelse (Fangen 1998: 223). Norske høyreekstremister brukte betegnelsene ZOG og

jøder som metaforer eller interne koder for korrupsjon og maktmisbruk. I møte med utenforstående kunne de ha en ironisk vri når de snakket om dette, som for å understreke at de ikke riktig trodde på det, mens seg imellom var det fremsagt med gravalvor og noe de tok for gitt (ibid.).

I likhet med de høyreekstreme på 1990-tallet kunne Breivik ironisere over egne synspunkter når han snakket med psykiaterne som observerte ham over en tre ukers periode på Dikemark. På den ene siden er altså konspirasjonsteoriene svært outrerte, selv i tilhengers egne øyne, på den annen side tar tilhengerne teoriens budskap så alvorlig at de motiverer grove voldshandlinger.

Også tidligere høyreekstrem terror som Oklahoma-bomben i 1995, som tok livet av 168 mennesker, har vært motivert ut fra konspirasjonsteorier, nemlig teorien om en ny verdensorden (New World Order) (se Barkun 1998: 58). Typisk for denne teorien er at den ikke er eksplisitt rasistisk eller antisemittisk – i den forstand at teorien ikke inneholder noen nedsettende kommentarer om svarte eller jøder. Tvert imot gikk teorien ut på at den skulle ivareta alle borgeres interesser, uansett rase, religion og så videre. Ifølge Michael Barkun var imidlertid fraværet av åpen rasisme mer tilsynelatende enn reell. Konspirasjonsteoriens søken etter syndebukker og propagandaen mot regjeringen rettet seg spesielt mot regjeringens antidiskrimineringspolitikk. Teorien om en ny verdensorden bygger opp en forestilling om en tett sirkel av rike menn som er medlemmer av et felles hemmelig samfunn, og som er i ferd med å ta kontroll over hele det amerikanske samfunn ved hjelp av forbindelser med de Forente Nasjoner (ibid.).

En slik konspiratorisk måte å oppfatte verden på er noe som skiller høyreekstreme ideologier fra mer mainstream-oppfatninger, f.eks. om at det om få år blir for mange muslimer i Norge. Konspirasjonsteoriene synes å være attraktive for høyreekstremister fordi de gir en relativt sofistikert forklaring på deres følelse av å være politisk forfulgt (Fangen 1998: 225). Høyreekstremister opplever noen ganger politisk overvåking, eksklusjon fra gjengse politiske fora (for eksempel fra Fremskrittspartiets Ungdomsavdeling), og andre former for fordømmelse, utelukkelse og angrep. I tråd med konspirasjonsteoriene skjer ikke dette fordi de høyreekstreme har synspunkter som er illegitime, fordi de sprer hat og fordommer og kan bidra til voldshandlinger. Grunnen er at de onde

sammensvorne vet at høyreekstremistene har rett, og er fast bestemt på å bekjempe dem og deres korrekte syn på verden med alle midler (*ibid.*).

For høyreekstremister som tror på disse teoriene blir de til selvpøyllende profetier i den forstand at alt de leser i nyhetene og alt de ser rundt seg, kan tolkes som bevis på at teorien er sann. I nåtidens nettverklighet kan man tilsynelatende leve et helt vanlig liv og ikke være del av noe definert miljø eller organisasjon samtidig som man tester ut sine ekstreme holdninger anonymt på nettet. På nettet forenes alle de skruppelløse. De hausser hverandre opp, gir hverandre oppbakking, og anonymiteten virker ansvarsfritagende. Man kan mene akkurat hva man vil, uten at det får konsekvenser. Dermed flyttes grensene for den enkelte for hva det er mulig å mene, men også hva det er mulig å gjøre. I tillegg finner man allierte som kan videreformidle såkalt dokumentasjon som underbygger konspirasjonsteoriene; man får tilgang til artikler og annen litteratur som underbygger hatet.

På mange måter skaper konspirasjonsteoriene det Nils Christie og Kjetil Bruun (1985) har kalt «den gode fiende». En god fiende er så difust definert at du aldri vet nøyaktig hvem eller hvor han er. I likhet med Max Webers (1964) *Hinterwelt* fremstiller konspirasjonsteorien en verden med sin egen logikk, som opererer bak den virkelige verden (Fangen 1998: 225). Konspirasjonen opererer som en magisk underverden, den er faktoren bak alt. Høyreekstremister produserer en abstrakt definert kollektiv identitet som er internasjonal, basert som den er på ideer som er utbredt i høyreekstre miljøer i mange vestlige land (*ibid.*).

Felles for høyreekstremister fra de ulike leirene er at de viktigste utgruppene er ulike grupper og organisasjoner av anti-rasister, samt politikere og samfunnsdebattanter som forsvarer en liberal innvandringspolitikk. Slik en del høyreekstremister på tidlig 1990-tall argumenterte, var de ikke primært imot innvandrerne, de var imot politikere og andre som argumenterte for en liberal innvandringspolitikk (Fangen 2001b). Andre høyreekstremister argumenterte mer åpent rasistisk, og det skjedde også flere alvorlige rasistiske voldshandlinger, f.eks. drapet på Benjamin Hermansen i 2001. Det primært å være imot de innvandringsliberale, mer enn imot innvandrerne, er i tråd med Breiviks ståsted. Også for ham var det Arbeiderpartiets innvandringspolitikk, ikke innvandrere i seg selv, som var målet (jfr. Østerud, s. 127).

Psykologiske forklaringer

Selv om en del av holdningene til antiislamistiske høyreekstremister kan ha sine ekvivalenter i høyrepopulistiske partier som er representert i demokratiske organer, innebærer høyreekstrem terror et klart brudd med hva høyrepopulistene står for. Høyreekstreme terrorhandlinger følger på den ene siden naturlig av ideologien som er voldsforherligende, men jeg er uenig med den svenske religionsviteren Mathias Gardell i at det er tilstrekkelig å henvise til ideologien. Ofte (men ikke alltid) vil psykologiske forklaringer kunne ha mye for seg som en tilleggsforklaring av terrorhandlinger.

Ulike psykologiske faktorer som er blitt trukket frem for å forklare høyreekstrem (og annen) terror, er isolasjon, krenkelser eller manglende bekreftelse i barndommen og ulike personlighetsforstyrrelser eller psykiatriske diagnoser. Flere av disse faktorene kan også være samvirkende.

Isolasjon er en forklaring som er blitt trukket frem spesielt når det gjelder terrorhandlinger utført av enkeltpersoner. Det er mange eksempler på at isolerte personer kan være like farlige som de organiserte. I likhet med Breivik var både den såkalte Unabomberen (Dr. Kaczynski) og gjerningsmannen bak Oklahoma-bomben (Timothy McVeigh) isolerte individer. Men deres isolasjon er ikke i seg selv tilstrekkelig som forklaring på terrorhandlingene de utførte. Når det gjelder Breivik var, etter det som har kommet frem, hans eksklusjon selvvalgt. Han brøt bevisst kontakten med venner for å kunne utføre den planlagte voldshandlingen. I den sakkyndige rapporten fra Torgeir Husby og Synne Sørheim (2011) kommer det fram at Breivik hadde venner både i barne- og ungdomsskolen, og at han heller ikke de to årene han gikk på videregående var isolert. Men fra og med 2006, da han flyttet hjem til moren, isolerte han seg. Venner som vitnet under rettssaken, har også fortalt at Breivik bevisst brøt kontakten med dem de siste årene før terrorhandlingen.

Opplevelsen av isolasjon og avvising i oppveksten kan i noen tilfeller være en medvirkende årsak til at noen over tid går inn på en vei som leder fram til en terrorhandling. Flere studier viser f.eks. at gjerningsmennene som står bak skolemassakre ofte er sosialt isolerte individer

med lav selvfølelse og mye bitterhet, men med et intenst ønske om å oppnå berømmelse (Kiilakoski og Oksanen 2011). Jean M. Twenge og W. Keith Campbell (2003) poengterer at sosial avvisning ikke er en tilstrekkelig betingelse for at noen skal begå slike handlinger (noe som vel er lite overraskende). Det er mange som opplever avvisning i oppveksten, men som likevel ikke utfører grove voldshandlinger. Det som ifølge disse forskerne er typisk for gjerningsmennene bak skolemassakre, er snarere kombinasjonen av opplevd avvisning og en narsissistisk personlighet. Kombinasjonen av venners avvisning og et grandios selvilde ser ut til å ha vært de motiverende faktorene bak skolemassakrene i Colombia. Uten å bruke begrepet narsissisme påpeker også Tomi Kiilakoski og Atte Oksanen (2011) at gjerningsmennene bak de finske skolemassakrene var motivert av at de ønsket seg en plass i historien, og gledet seg til den enorme mediedekningen som handlingen vil medføre (de finske skolemassakrene er også omtalt i Østerud, s. 125, 129 og 144, Ottosen og Andenæs Bull, s. 252, Vettenranta, s. 278ff. og 284ff.). Slike beveggrunner ser ut til å ha vært sentrale for Breivik også.¹ Men i tillegg sluttet han seg til en høyreekstrem ideologi – selve motivet bak handlingene, mens de fleste skolemassakrene ikke i samme grad ser ut til å være ideologisk motivert.²

Når det gjelder terrorhandlinger der en bestemt terrorgruppe står bak, ser det ifølge Chris E. Stout (2002) ikke ut til at gjerningsmennene var spesielt marginaliserte, eller at de hadde følt seg krenket. Mohammed Atta, en av selvmordsbomberne 11. september 2001, hadde studert arkitektur i Egypt og fortsatte studiene i Tyskland der hans avhandling fikk god mottagelse. De fire selvmordsbomberne etterlot seg et fire siders dokument som forklarte terrorhandlingen. I dette dokumentet var det ikke mulig å spore noe tegn på hat eller opplevelse av å være krenket. Ut fra det som sto var hele handlingen motivert av det gjerningsmennene så som det Gode, nemlig å tjene Gud, samt å kjempe sammen med Gud mot det onde. Ved å se på Vesten som så ond at det forsvaret drap av sivile, er det nærliggende å fortolke inn et element av hat, men ifølge gjerningsmennene forholdt det seg altså ikke slik.

Forskning på soldater viser ofte noe av det samme, deres drap på representanter for motparten, inkludert sivile, argumenteres ut fra det gode, nemlig å støtte medsoldatene, samt mer overordnet sitt eget folk

og land, ikke primært ut fra hat mot motparten. Ifølge Stout (2002) motiveres terrorister av samme form for normale følelser som soldater i krig. Det er en kombinasjon av ideologi og intens mikrogruppedynamikk som motiverer dem.

Det synes likevel mer utpreget for en del høyreekstremister at de nærer noe som må kunne betegnes som et hat mot regjeringen, mot innvandringspolitikken, mot islam eller mot andre saker, om det nå er likestillingen, velferdsstaten eller noe annet. På den ene siden kan vi si at miljøet frembringer disse personene – miljøet hausser opp, fjerner motforestillinger og gjør tanker og handlinger mulige, som ikke er mulige utenfor et slikt miljø. Miljøet og ideologien i seg selv bidrar til at den enkeltes grenser for hva som virker rimelig å være med på, forflyttes. På den annen side er det som regel ikke til å komme utenom at en persons bakgrunn og oppvekst også kan bidra til å forklare hvorfor nettopp denne personen kan ha så ekstreme synspunkter og utøve så ekstreme handlinger, og dette gjelder antagelig i Brevviks tilfelle også.

Flere av personene fra 1990-tallets høyreekstreme miljø som sluttet seg til ekstreme konspirasjonsteorier og var villige til å utføre, eller også utførte, svært alvorlige voldshandlinger, har senere kommet seg ut av miljøet og fremstår både som empatiske og oppriktig angrende (Eiternes og Fangen 2002). Det går an å reversere holdningene dersom en person kommer ut av miljøet, eller ikke lenger deltar i fora der det ikke fins motforestillinger. Én av dem som klarte å bryte ut av miljøet, var Tom Olsen (hans nye navn etter at han brøt ut). I ettertid har han tatt avstand fra holdningene og gjennomført mastergraden i sosialt arbeid. I masteroppgaven har han intervjuet andre som, i likhet med ham selv, har brutt ut av miljøet. Han mener at en fellesnevner for dem alle er: «Hatet forsvant ikke over natten, men prosesser, opplevelser, det sosiale nettverket og kunnskap er stikkord som beskriver deres vei bort fra hatet. For noen tok det kort tid, for andre lenger tid. Det de har til felles i dag er at de tar sterk avstand fra sin fortid som nynazist og det hatet de den gang representerte» (Olsen 2011).

Det at noen rehabiliteres, kan illustrere forfatteren Elie Wiesels tese om at det motsatte av hat ikke er kjærlighet, men likegyldighet. Brevviks tilsynelatende likegyldighet overfor ofrene virker svært urovekkende og

kan vitne om en mer permanent avstumpethet, om det nå skyldes personlighetsforstyrrelser, krenkelser i barndommen eller mer alvorlige psykiatriske diagnoser. Psykiateren Randi Rosenqvist har påpekt at hans evne til å ha følelser rundt sine drapshandlinger muligens er til stede, men at han bevisst holder dem unna for å bevare kontrollen. Mister han den kontrollen, vil han bli alvorlig syk (Tennfjord 2012). Uansett var Breiviks terrorhandlinger preget av en distanse til ofrene; ikke hat, ikke redsel for en forfølger, ikke hevn. Altså ingen synlig affekt. Mangelen på affekt (om den nå var bevisst tilkjempet gjennom meditasjon og medisiner, slik Breivik har forklart, eller om den i tillegg skyldtes barndomstraumer eller personlighetsforstyrrelser, slik enkelte psykologer og psykiatere mener) skiller 22. juli-hendelsene fra tidligere drapshandlinger i høyreekstreme miljøer, som enten var resultat av ekstrem paranoia og flukt fra politiet (Hadelandsdrapene) eller aggressiv rasisme i en stemning påvirket av hatefull rockemusikk og alkohol (Benjamin-drapet). Drapet på Benjamin Hermansen framsto også som motivert ut fra et ønske om å få økt status innad i det høyreekstreme miljøet. I Breiviks tilfelle ser det altså ikke ut til å være noe hat mot ofrene, men behovet for en slags heltestatus kan sies å være til stede.

Denne mangelen på affekt på den ene siden og behovet for en enorm betydning og plass i historien på den andre kan være resultat av en splitting av selvet ifølge Siri Gullestad (2012). En slik splitting kan ha sin opprinnelse i mangler i tidlig samspill mellom barn og foreldre. Selvbildet fremstår som enten/eller: På den ene siden tanken om å være uovervinnelig, på den andre siden en følelse av å være et null. Splittingen kan føre til utformingen av en personlig myte – et heltebilde som personen strekker seg mot og som har en ønskeoppfyllende funksjon. «Kanskje kan man tenke at Utøya-morderens forestillinger om seg selv som en «europesk redningsmann» er uttrykk for en slik personlig myte, et bokstavelig talt «oppbolet» selvbilde som avverger en taper-opplevelse?», skriver Gullestad (2012:9). Tilsvarende beskriver psykologen Alice Miller (1999) hvordan personer finner lindring av skadene som ble påført dem i barndommen gjennom å benekte virkelighetens grenser og i stedet konstruere en total verden der de har full kontroll. Dette gir utgangspunktet for den ekstreme logikken i deres verdensbilde der alt følger naturlig idet det første premisset blir lagt. Carl Goldberg (1996) hevder

tilsvarende at en mangel på empati er et direkte resultat av utallige opplevelser av å ha blitt oversett som barn.

Jeg tror slike psykologiske forklaringer kan ha mye for seg når det gjelder forståelsen av unge menneskers tilslutning til ekstremmiljøer eller deres utførelse av grove voldshandlinger mer generelt. Men i tillegg til slike psykologiske forklaringer må vi ta med hele det kulturelle skriptet som Breivik sluttet seg til, inkludert de ideologiske inspirasjonskildene han skriver om i manifestet, samt uniformeringen og stiliseringen som han iscenesatte før handlingen. Her er det relevant å trekke parallellen til gjerningsmennene bak skolemassakre. Kiilakoski og Oksanen (2011) analyse av de finske skolemassakrene ut fra begrepet om kulturelt skript er nyttig. Begrepet om kulturelt skript viser i dette tilfelle til hele den forståelseshorizonten som personen bygger opp, og som organiserer hans forventninger knyttet til voldshandlingen og den etterfølgende medieoppmerksomheten (ibid.). Ifølge Newman mfl. (2004, se Kiilakoski og Oksanen 2011: 249), er det fem fellestrekk ved alle skolemassakrer: at gjerningspersonen opplever seg som marginal i forhold til sine sosiale omgivelser og at vedkommende lider av psykososiale problemer som forsterker effekten av den opplevde marginaliteten (jfr. Østerud, s. 143). Det må videre foreligge et kulturelt skript som vektlegger vold som en løsning på problemene, det må ha vært fravær av voksenkontroll (eller overvåkningssystemer) som gjør at gjerningspersonen kan passere «under radaren» og vedkommende må ha tilgang til våpen.

Felles for gjerningsmenn bak flere skolemassakre, peker Kiilakoski og Oksanen på, er at de produserer en mediapakke der de kommuniserer sine tanker, og i pakken inngår videoer, fotografier, dagbøker, blogger, referanse til musikk og videospill. Musikk, videoer og referanser til tidligere skolemassakre utgjorde til sammen den pakken som de finske gjerningsmennene brukte som et referansepunkt for sitt identitetsarbeid og som en måte å modifisere den symbolske betydningen av ugjerningen. Blant annet prøvde de å underbygge handlingen som en radikal politisk handling. Videoene glorifiserte mannlig raseri og dominans. Slik gir internettkulturen en mulighet til å dele og glorifisere hatfantasier, skriver de. Den massive mediedekningen etter massakren forsterker effekten av den forhåndsskapte presentasjonspakken (jfr. Østerud,

s. 129ff., Nilsen, s. 212ff.). Dette er svært parallelt til den strengt registrerte selvpresentasjonen Breivik hadde forberedt, inkludert bilder av seg selv med uniform og medaljer, manifestet som ble kringkastet like før handlingen, samt forbedring av utseendet gjennom ansiktsoperasjon. Hele mediapakken var en del av handlingen og selv om mediepresentasjonen kanskje ikke ble helt slik han hadde planlagt, oppnådde han langt på vei å få formidlet sine egne bilder og sin egen presentasjonspakke i den enorme mediedekningen etter terrorhandlingene.

Kiilakoski og Oksanens forklaring av skolemassakre er god nettopp fordi den *både* tar høyde for de fatale konsekvensene av marginalisering, inkludert marginalitetens psykososiale konsekvenser, samtidig som forklaringsmodellen får med de ekstreme holdningene som må til for at slike handlinger skal kunne utføres. Ofte ser vi at rådende forklaringer, også av terrorhandling, lener seg enten kun til den ene typen forklaring (psykiatriske diagnoser, evt. psykologiske forklaringer) eller den andre (ideologi).

Person og miljø

Personlighetsforstyrrelser regnes som varige trekk ved en person. Det kan forklare enkeltpersoner i høyreekstreme miljøer, som f.eks. Breivik, men kan aldri brukes som en felles forklaring for alle høyreekstremister under ett. I den første sakkyndigrapporten ble flere bestanddeler av Anders Behring Breiviks ideologi tolket som tegn på at han hadde utviklet en psykose. F.eks.: «Begrepsbruken er i sin helhet knyttet til observandens forestilling om at det foregår borgerkrig i landet og tolkes som uttrykk for bakenforliggende, og altomfattende paranoide vrangforestillinger» (2011: 224-5). Slike forestillinger har imidlertid vært en del av argumentasjonen hos høyreekstremister i flere tiår (jf. f.eks. Fangen, 1998). Ideologien i de ekstremistiske miljøene er i seg selv så ytterliggående at man vil kunne tenke at den er uttrykk for en form for galenskap. Det er imidlertid, som nevnt, mange personer som har vært i slike miljøer over lengre tid og begått alvorlige voldshandlinger, som når de kommer ut av miljøet, viser seg å være ganske normale.

Studien til Adorno mfl., *Den autoritære personlighet* (1950), bygget på en antagelse om at man på forhånd kunne avgjøre hvem som kunne bli

fascister, og at de hadde varige personlighetstrekk som skilte dem fra andre. Forfatterne var opptatt av å kunne finne ut hva som kjennetegnet det potensielt fascistiske individ, og hva som er de organiserende drivkrefter i en person bak tilslutningen til antidemokratiske krefter. Adorno mfl. mener man kan skille mellom en persons ideologi og en persons underliggende behov. Selv om de to elementene kan fremstå som et organisert hele hos individet, kan de likevel studeres hver for seg. Det viser seg ved at de samme ideologiske tilslutninger kan ha ulike kilder hos ulike personer, og de samme personlige behov kan gi opphav til tilslutning til ulike ideologier. På tross av at Adorno mfl. erkjenner at ideologier har en eksistens uavhengig av enkeltpersoner og må ses som resultat av historiske endringer og av enkelthendelser, er Zygmunt Bauman (2006:215) skeptisk til forfatternes forsøk på å forklare «naziregimet og de påfølgende grusomheter ut fra tilstedeværelsen av en bestemt mennesketype: personligheter som var tilbøyelige til å adlyde de sterke og å vise hensynsløs og ofte grusom nådeløshet overfor de svake». Bauman konkluderer litt ironisk med at nazistenes triumf, fra dette perspektivet, «måtte ha vært et resultat av en uvanlig opphopning av slike personligheter».

Å fokusere på personlighetsforstyrrelser kan ha mye for seg, men kan aldri stå som den eneste forklaringen av høyreekstremisme og terrorhandlinger, fordi man da utelater utforskningen av strukturelle og miljømessige faktorer som også bidrar til å produsere slike personligheter (jfr. Claussen, s. 76, Østerud, s. 101). Bauman ser også problemet i forfatternes neglisjering av muligheten for at slike faktorer kan frembringe autoritær adferd «i mennesker som ellers er blottet for autoritære personlighetstrekk» (ibid.).

Atferdsforstyrrelser som MBD, Tourettes syndrom og hyperaktivitet er tidligere blitt trukket frem som forklaringer på rekruttering til høyreekstreme grupper. Den komplekse bakgrunnen for en persons inntreden i dette undergrunnsmiljøet, samt miljøets ideologi, blir borte i en slik forklaring. Slike atferdsproblemer kan være mulige aspekter som må vurderes, men vil aldri kunne gi en fyllestgjørende forklaring på at noen deltar i slike miljøer, tatt i betraktning at det store flertallet av unge mennesker som lider av atferdsproblemer eller personlighetsforstyrrelser, ikke blir deltakere i høyreekstreme miljøer. Selv om noen høyreeks-

tremister kanskje har atferdsproblemer, er det ikke mulig å si på forhånd hvilke personer som er mer tilbøyelige til å gå inn i slike miljøer.

Stanley Milgrams (1971) lydighetseksperimenter utfordret konklusjonene i Adorno mfl.s (1950) studie. Milgram fant, for å sitere Bauman (1989:153), at «mens grusomhet korrelerer dårlig med de personlige egenskapene til sine gjerningsmenn, korrelerer det veldig sterkt med forholdet mellom *autoritet* og *underkastelse*». Så når en person av høyere rang kommanderer en person langt nede i hierarkiet til å gjøre noe, øker dette sannsynligheten for at han vil gjøre det han blir fortalt uten å komme med noen innvendinger (jfr. Østerud, s. 96 og Graver, s. 294). Dette systemet er grunnlaget for totalitære stater som naziregimet under 2. verdenskrig. Men det er ikke i samme grad kjernen i høyreekstremistiske miljøer. Noen få grupper har forsøkt å kopiere en slik hierarkisk kommandostruktur. Men de fleste holder seg mer til prinsippet om lederløs motstand (*leaderless resistance*) (Weinberg 1998: 23, Fangen 2001b). Alvorlige voldshandlinger og terrorhandlinger utført av høyreekstremister er som regel blitt utført av enkeltpersoner eller av små celler som ikke lekker ut noe om planene til andre i det bredere miljøet. Og når det gjelder Breivik, er det vel rimelig klart at han ikke handlet ut fra noen overordnets ordre.

Hvis vi utelukkende tyr til personlighetsforklaringer som asosial personlighet, autoritær personlighet eller narsissistisk personlighet, overser vi de viktige sosiale og strukturelle betingelsene som kan bidra til å forklare voldshandlinger og deltakelse i ekstreme miljøer (jfr. Slaatta, s. 52 og 54, Østerud, s. 121ff.). Et alternativt syn går ut på at de er i en situasjon som gjør visse handlinger og ytringer mulige og meningsfulle. Når det gjelder Breivik, må vi i tillegg til psykologiske eller psykiatriske forklaringer trekke inn den strukturelle sammenhengen preget av hans virtuelle deltagelse i høyreekstreme nettfora, og i bredere forstand det ideologiske klimaet preget av en voksende antiislamsk bevegelse i dagens Europa.

Viktig i denne sammenheng er også Milgrams forklaring av evnen til å påføre andre smerte som en funksjon av sosial *avstand*. Dette funnet støttes av Nils Christies (1972) studie av konsentrasjonsleirarbeidere under 2. verdenskrig. Hans studie avslører hvordan fangevoktere klarte å se på fangene som ikke-mennesker, og dermed klarte å fortsette å behandle dem dårlig. Men en fange lærte norsk på egen hånd,³

og begynte å snakke med fangevoktere (jfr. Slaatta, s. 54ff). Da var ikke vokteren lenger i stand til å skape den avstanden han trengte for å behandle fangen som ikke-menneskelig lenger, og forskjellen mellom vakt og fange ble utydelig.

Når det gjelder Breivik, kan vi si at også hans terrorhandlinger var preget av avstand til ofrene. Han hadde på forhånd laget seg et utstrakt demonisert bilde av AUF og regjeringen og visjonen om at muslimer vil overta makten, dersom regjeringens politikk ikke ble stoppet. Han kjente ingen av ofrene – og klarte å opprettholde en umenneskeliggjøring av dem. Påvirkningen av rusmidler og forberedelse gjennom krigsspill og japansk meditasjon bidro nok også til at han klarte å opprettholde denne distansen. I tillegg er det nærliggende å stille spørsmålet om han også lider av en avstumpethet i tillegg til den selvpåførte, en mangel på empati delvis fremkalt av opplevelser i barndommen, slik Siri Gullestad (2012) er inne på i sin artikkel.

Sosiologisk analyse som motvekt til reduksjonistiske forklaringer

Å bruke diagnoser av atferdsmessige lidelser eller personlighetsforstyrrelser som den endelige forklaring på terrorhandlinger er en form for reduksjonisme. Det som ofte går igjen hos høyreekstreme voldsutøvere er en trøblete familiebakgrunn, manglende farsskikkelse, en søken etter betydning og tilhørighet og gjerne utprøving av deltagelse i mange ulike miljøer eller subkulturer, samt manglende grenser fra ansvarlige voksenpersoner (Fangen 1999). I tillegg kommer de ytre betingelsene som vi har i dag med nettsamfunnet, antiislamismens fremmarsj og stadig økende legitimitet, samt en økende kritikk av velferdsstaten og innvandringspolitikken.

Det er alltid andre faktorer enn den enkeltes personlighet eller psykiske forstyrrelser som må trekkes inn i bildet, når vi skal tolke høyreekstreme terrorhandlinger. Vi kan ikke se disse uavhengige av den brede diskursen de er en del av – det internasjonale miljøet der de kan fronte sine synspunkter uten å møte motstand, den relative isolasjonen fra omverdenen – enten fordi de fryses ut, eller fordi de bevisst ekskluderer seg selv slik Breivik ser ut til å ha gjort, og de strukturelle betin-

gelsene i disse miljøenes konspiratoriske syn på omverden og på makt-havere.

En viktig faktor å huske på når vi tolker noens deltakelse i høyreekstreme miljøer i lys av deres tidligere erfaringer, er at andre unge mennesker som ikke innehar samme innstilling, har hatt lignende erfaringer. Man må derfor i tillegg ta i betraktning hvilke generelle konflikter og dilemmaer i moderne samfunn man kan lese inn i den unike historien om den enkelte. Da diagnostiserer man ikke deres historie bare som en psykologisk unik fortelling, men som en fortelling som gjen-speiler generelle prosesser i moderne samfunn. Fremveksten av høyreekstremisme er knyttet til komplekse sosiale og historiske prosesser, og kan dermed aldri forklares med henvisning til personlighetsforstyrrelser eller atferdsforstyrrelser alene. Et høyreekstremt verdensbilde kan være spesielt attraktivt for folk som lider av visse atferdsforstyrrelser. Likevel kan disse lidelsene alene ikke forklare synspunktene, og man kan heller ikke tolke det at noen er bærer av slike synspunkter, som et tegn på at denne personen lider av en bestemt psykisk lidelse.

Litteratur

- Adorno, Theodor, Lise Frenkel-Brunswik, Daniel J. Levinson og R. Nevitt Sanford (1993 [1950]): *The Authoritarian Personality*, New York: W.W. Noreon & Company.
- Akkerman, Tjitske og Anniken Hagelund (2007): 'Women and children first!' Anti-immigration parties and gender in Norway and the Netherlands, *Patterns of Prejudice*, 41(2): 197-214.
- Barker, Martin (1981): *The New Racism*, London: Junction Books.
- Barkun, Michael (1998): «Conspiracy theories as stigmatized knowledge. The basis for a New Age racism?» i: Jeffrey Kaplan og Tore Bjørgo (red.): *Nation and Race. The Developing Euro-American Racist Subculture*, Northeastern University Press.
- Bauman, Zygmunt (2006, orig. 1989): *Moderniteten og Holocaust*, Oslo: Bokklubben.
- Berntzen, Lars Erik (2011): *Den eksistensielle trusselen. En sosiologisk studie av politisk motstand mot islam, muslimsk kultur og innvandring til Norge*, Sosiologisk institutt, Universitetet i Bergen.

- Blom, Svein (2011): *Holdning til innvandrere og innvandring*, SSB-rapport nr. 41.
- Calhoun, Craig (2003): 'Belonging' in the cosmopolitan imaginary, *Ethnicities*, 3(4): 531–568.
- Christie, Nils (1972): *Fangevoktere i konsentrasjonsleire. En sosiologisk undersøkelse av norske fangevoktere i «serberleirene» i Nord-Norge i 1942–43*, Oslo: Pax Forlag.
- Christie, Nils og Kjetil Bruun (1985): *Den gode fiende. Narkotikapolitikk i Norden*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Døving, Cora Alexa (2010): Anti-Semitism and Islamophobia. A Comparison of Imposed Group Identities, *Tidsskrift for islamsforskning* (2): 52–76.
- Eiternes, Tom Kimmo og Katrine Fangen (2002): *Bak nynazismen*, Oslo: Cappelen.
- Ekern, Simen (2011): *Roma. Nye fascister, røde terrorister og drømmen om det søte liv*, Oslo Cappelen Damm.
- Fangen, Katrine (1997): Separate or Equal? The Emergence of an All-Female Group in Norway's Rightist Underground, *Terrorism and Political Violence*, 9(3): 122–164.
- Fangen, Katrine (1997): *Rasisme i plural form: Paradigmer og begreper om rasisme*, rapport nr. 7, Institutt for sosiologi, Universitetet i Oslo.
- Fangen, Katrine (1998): «Living out our Ethnic Instincts. Ideological Beliefs among Far-Right Activists», i: Jeffrey Kaplan og Tore Bjørgo (red.): *Nation and Race. The Developing Euro-American Racist Subculture*, Northeastern University Press.
- Fangen, Katrine (1999): «On the Margins of Life. Life Stories of Radical Nationalists», *Acta Sociologica*, 42: 357–373.
- Fangen, Katrine (2001a): «Demonisering eller ansvarliggjøring», *Tidsskrift for ungdomsforskning*, 1(1): 26–44.
- Fangen, Katrine (2001b): *En bok om nynazister*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Gardell, Mattias (2011): «Terror in the Norwegian woods. On the rise of a militant anti-Muslim far right in Europe», *Overland*, no. 205.
- Gilroy, Paul (1987): *There ain't no black in the Union Jack. The cultural politics of race and nation*, London: Routledge.

- Goldberg, Carl (1996): *Speaking with the devil: Exploring senseless acts of evil*, New York: Penguin.
- Gullestad, Siri Erika (2012): «22. juli i et psykologisk perspektiv», *Nytt Norsk Tidsskrift*, nr. 1.
- HL-senteret (2012): *Antisemittisme i Norge? Den norske befolkningens holdninger til jøder og andre minoriteter*, Oslo: Senteret for studier av jøder og andre livssynsminoriteter.
- Husby, Torgeir og Synne Sørheim (2011): Rettspsykiatrisk erklæring Breivik, Anders Behring f.130279, Tilgjengelig på: http://pub.tv2.no/multimedia/TV2/archive/00927/Breivik_rapport_927719a.pdf.
- IMDi (2012) *Integreringsbarometeret 2012. Holdninger til innvandring, integrering og mangfold*, Oslo IMDi.
- Kiilakoski, Tomi og Atte Oksanen (2011): «Soundtrack of the school shootings. Cultural script, music and male rage», *Nordic Journal of Youth Research*, 19(3): 247–269.
- McCauley, Clark og Sophia Moskalenko (2008): «Mechanisms of political radicalization: Pathways toward terrorism», *Terrorism and Political Violence*, 20:3, 415–433.
- Milgram, Stanley (1971): *The Individual in a Social World*. Reading, Mass.: Addison and Wesley.
- Miller, Alice (1999): *Barneskjebner: Tre foredrag om narcissisme og psykoanalyse*. Oslo: Gyldendal.
- Olsen, Tom (2011) *Nynazistiske miljøer – en studie av tilslutnings- og exitprosessene*, masteroppgave i sosialt arbeid, Universitetet i Stavanger.
- Rosenqvist, Randi (2011) *Om samtale med Anders Behring Breivik 19. desember*, notat til kriminalomsorgen ved Ila fengsel og sikringsanstalt. Tilgjengelig på: http://www.vg.no/nyheter/innenriks/22-juli/psykiatrisk_vurdering/ (oppsøkt 13. august 2012)
- Simonsen, Tor Espen og Anders Granås Kjølsvædt (2009): «Innledning», i: Tor Espen Simonsen, Anders Granås Kjølsvædt og Katrine Randing (red.) (2009): *Høyrepopulisme i Vest-Europa*, Oslo: UNIPUB.
- Stout, Chris E. (2002): *The Psychology of Terrorism. Theoretical understandings and perspectives*, Vol. 3, Westport, CT : Praeger, 2002.
- Tennfjord, Ingvild Wedaa (2012): *Rettskraftig*, et intervju med Randi

- Rosenqvist, *Dagbladet* 22. juni 2012. tilgjengelig på: http://www.dagbladet.no/2012/06/22/magasinet/breivik/rettspsykiatri/randi_rosenqvist/barn/22240279/ (oppsøkt 13. august 2012).
- Twenge, Jean M. og W. Keith Campbell (2003): «Isn't it fun that we're going to get the respect that we deserve? Narcissism, social rejection and aggression», *Personality and Social Psychology Bulletin*, 29: 261–272.
- Zimbardo, Philip, Craig Haney og Curtis Banks (1973): «Interpersonal Dynamics in a Simulated Prison», *International Journal of Criminology and Penology*, VI: 69–97.
- Weber, Max (1964) *The religion of China. Confucianism and Taoism*, New York: MacMillan.
- Weinberg, Leonard (1998) «An overview of right-wing extremism», i: Jeffrey Kaplan og Tore Bjørge (red.): *Nation and Race. The Developing Euro-American Racist Subculture*, Northeastern University Press.
- Wetherell, Margareth og Jonathan Potter (1992): *Mapping the Language of Racism. Discourse and the Legitimation of Exploitation*, Herefordshire: Harvester Wheatsheaf.

Noter

- 1 På tross av ulikheter i diagnostisering av Breivik er det flere av psykiaterne som har vært involvert i saken som konkluderer med at han har grandiose forestillinger. Torgeir Husby og Synne Sørheim skriver i sin rapport at han (i tillegg til paranoid schizofreni) lider av grandiose vrangforestillinger (de viser til hans forestilling av å være en pioner i en europeisk borgerkrig og at han sammenligner seg med historiske krigshelter). Basert på innlegg Breivik har skrevet på document.no hevder også psykiateren Randi Rosenqvist (2011) at han virker utpreget narsissistisk med grandiose forestillinger.
- 2 Den ene gjerningsmannen bak de finske skolemassakrene var riktignok inspirert av høyreekstrem ideologi (jf. Østeruds kapittel «Terror via maske og spill» i denne boken), men han var ikke like systematisk opptatt av dette som Breivik.
- 3 Det var nemlig norske nazistiske fangevoktere i disse konsentrasjonsleirene.